

Ewelina Konieczna*

SENIOR W KULTURZE – KULTURA DLA SENIORA. O KULTUROWYM WZBOGACANIU CZŁOWIEKA STARSZEGO

Refleksje nad starością są trwale obecne w tekstach kultury: zawierają je mitologie, antyczne rozprawy filozoficzne, Biblia i Koran. O starości pisali między innymi Hipokrates, Sokrates, Platon i Cynceron, który w traktacie *Katon starszy o starości* opisywał przyczyny negatywnego nastawienia do starości, chwając ją jednakże za mądrość życiową i wiedzę, które pojawiają się w miejsce utraconych wartości¹. W różnych społeczeństwach wiek starszy, niezależnie od płci, wiąże się bądź ze wzrostem statusu, bądź z jego utratą. W większości społeczeństw starszemu wiekowi towarzyszą przywileje i prestiż, szczególnie w społeczeństwach o strukturze gerontokratycznej (np. u australijskich Aborygenów), gdzie tylko starzy mężczyźni mają prawo do władzy i większości przywilejów². Ale, jak pisze antropolog Ewa Nowicka, „starsze pokolenie głównie z uwagi na jego doświadczenie życiowe jest poważane przede wszystkim w społeczeństwach stabilnych strukturalnie i kulturowo, o niewielkim tempie przemian. W kulturach o szybszych przemianach znaczenie wiedzy zdobytej maleje; starzeje się ona wraz z ludźmi”³.

Teoretycy, badacze i twórcy kultury przyglądają się starości z różnych punktów widzenia determinowanych reprezentowaną dyscypliną. Ten okres życia człowieka wiąże się z wieloma stereotypami, które znajdują swój wyraz w rozmaitych przekazach kulturowych⁴. Językoznawcy zwracają uwagę na silną tabuizację i eufemizację starości, którą potwierdza zasób leksykalno-frazeologicznych metafor określających ten etap życia. W *Słowniku eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*⁵ zestawionych zostało 27 eufemizmów odnoszących się do starości. Liczne eufemizmy i peryfrazy umożliwiają wyrażanie się w języku polskim zarówno w sposób oględny,

* Ewelina Konieczna, dr – Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji, Instytut Nauk o Edukacji, Zakład Edukacji Kulturalnej, e-mail: e.konieczna@kek.edu.pl.

¹ M.T. Cicero, *Pisma filozoficzne*, t. 4, Warszawa 1963, s. 19.

² E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa 2009, s. 306-307.

³ *Ibidem*, s. 307.

⁴ Por. A. Pawlina, *Stereotypowe wizerunki starości w wybranych przekazach kulturowych*, [w:] *Edukacyjne, kulturowe i społeczne konteksty starości*, red. M. Malec, Wrocław 2011.

⁵ A. Dąbrowska, *Słownik eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*, Warszawa 1998.

jak i dosłowny. Najczęściej leksem *starość* definiowany jest jako uciążliwy etap życia. Jednakże fakt, że coraz bardziej przesuwana się granica pomiędzy wiekiem średnim a starością, sprawia, że inne jest dzisiaj znaczenie eufemizmu *wiek balzakowski* lub *wiek średni*, który oznacza okres życia aż do chwili *zgrzybiałości*, która przychodzi po 80. roku życia⁶. Do szybko rozprzestrzeniających się i modnych w drugiej dekadzie XXI wieku pozytywnych eufemizmów tworzonych przez analogie, czyli melioratywizmów⁷ zalicza się leksemy *senior*, *silver* (*srebrny*) oraz formy 50+, 60+, 70+ (znak+ oznacza kulturowy początek starości), które wprowadzają pozytywną wizję świata i samego siebie – aktywnego, radosnego, pełnego energii. Współczesny *senior* bierze udział w *srebrnej* edukacji, turystyce, miłości, sporcie, polityce i ekonomii (kupi produkty oznaczone znakiem +, 50+, 60+, 70+). Eufemizmy te obejmują zmiany w obrębie języka nazywane polityczną poprawnością i wiążą się ze zjawiskami towarzyszącymi przeciwdziałaniu dyskryminacji ze względu na wiek. Tomasz Piekot zwraca uwagę, że

intencje omawianych zmian są dobre, a cele – szczytne, jednak ich używanie staje się obecnie natrętne i manieryczne. Niestety, nadużywanie owych form należy uznać za przejaw uprzedzenia, a nawet dyskryminacji – a to ze względu na silne piętno, za pomocą którego wyodrębniamy i oznaczamy daną grupę osób, podkreślając przy tym, że różnią się od nas pod względem wieku⁸.

Przedmiotem rozważań zawartych w artykule jest wartość egzystencjalna i kulturowa starości prezentowana w rozmaitych tekstach kultury. Poruszana problematyka zilustrowana została obrazami tworzonymi przez poetów, pisarzy, filmowców. Opierając się na przywołanej koncepcji transgresji Józefa Kozielskiego, należy stwierdzić, że kontakt z tekstami kultury tworzonymi przez ludzi „długiego trwania”⁹ stanowi ważny element w procesie osvajania starości i adaptowania się do niej. Zgodnie z przyjętą tezą udział w rozmaitych programach kulturalnych i artystycznych pozwala utrzymać i rozwijać aktywność seniorów, wzbogaca ich kulturowo, jak również pozwala zapobiec samotności i izolacji społecznej oraz cywilizacyjnemu wykluczeniu.

⁶ M. Bortliczek, *Leksem „starość” i leksemy pokrewne oraz ich synonimy w polszczyźnie*, [w:] *Starzenie się i starość w dynamicznie zmieniającym się świecie. Stárnutí a stáří v rychle se měnícím světě*, red. K. Walotek-Ściańska, M. Šerák, M. Szyszka, Ł. Tomczyk, Sosnowiec–Praha 2013, s. 36.

⁷ *Ibidem*, s. 30.

⁸ T. Piekot, *W poszukiwaniu utraconego szacunku. Wprowadzenie do problematyki dyskryminacji osób starszych*. <http://www.inwestujew45plus.cba.pl/wposzukiwaniuutraconegoszacunku.pdf> [dostęp: 16.03.2015].

⁹ Czas „długiego trwania” według koncepcji francuskiego historyka Fernanda Braudela jest charakterystyczny dla przemian struktur społecznych i dziejów cywilizacji, w którym przedmiot badań obserwowany jest z długiej perspektywy czasowej. Por. C. Bobińska, *Czas i przestrzeń Fernanda Braudela*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 1987, nr 17, s. 31-32.

Kulturowe obrazy starości

Temat starości jest często podejmowany przez artystów, jej wizerunki obecne są w sztukach plastycznych (w malarstwie, rysunku, rzeźbie), literaturze, teatrze i w filmie. W zależności od epoki i dominujących w niej paradygmatów zmieniają się kulturowe wyobrażenia. Zmienia się nie tylko stosunek do tej fazy życia, jej wartościowanie, ale także sposoby jej przedstawiania. Największe zmiany w myśleniu na ten temat nastąpiły w XX wieku w obrębie cywilizacji euroamerykańskiej. Na stosunek do starości wpływa powszechna alfabetyzacja, dostęp do nowych technologii, przekonanie o autonomicznej wartości informacji, która zastępuje wiedzę. Podeszły wiek i życiowe doświadczenie nie upoważniają już do bycia przewodnikiem i doradcą młodszego pokolenia. Starość, jak pisze Ewa Kosowska, traktowana jest jako błąd natury, który „być może uda się naprawić”¹⁰. Jesień życia, budząca dzisiaj obawy i postrzegana jako etap, który „nie udał się Panu Bogu”, w tekstach Starego Testamentu jawi się zgoła inaczej. Daniela Szczygieł-Szumielewicz na podstawie analizy obrazu starego człowieka w Biblii wnioskuje, że był on zdecydowanie bardziej pozytywny niż współcześnie. Długie życie było błogosławieństwem i nagrodą od Boga, otrzymaną za dobre postępowanie, posłuszeństwo i wypełnianie przykazań na ziemi, a także naturalny plan Boży dla człowieka. Abraham „dożył lat stu siedemdziesięciu pięciu” (Rdz 25, 7-8), bo zasłużył na długowieczność i szczęśliwą starość. W czasach starotestamentowych podeszły wiek wiązał się z mądrością, roztropnością i doświadczeniem życiowym. Wiekowy Hiob, którego życie stanowiło pasmo prób i trudności, uznawany był za ostoję mądrości, wiedzy i rozsądku. W okresie biblijnym wielkie znaczenie społeczne miała starszyzna – wybrana grupa osób pomagająca w sprawowaniu władzy nad Izraelitami, która spełniała także do czasów Drugiej Świątyni funkcje sędziów i przedstawicieli ludu. W Piśmie Świętym wielokrotnie pojawia się nakaz szanowania starszych, a jego lekceważenie i nieprzestrzeganie były tragiczne w skutkach, czego przykładem był rozpad państwa, kiedy młodzieńcy nie posłuchali rad starszych. Biblijni starcy byli obciążeni licznymi obowiązkami, pełnili funkcje sędziów, uczonych, mędrców i przywódców, spoczywała na nich odpowiedzialność moralna, musieli być przykładami i wzorami postępowania dla młodszego pokolenia. Ich główna rola polegała na nauczaniu i służeniu radą młodym. W Biblii odnaleźć można także opisy dotyczące witalności i energii, również seksualnej, starszych osób, które dzięki długowieczności mogły cieszyć się kilkoma pokoleniami licznych potomków. Jak podaje badaczka, nie brakuje w Starym Testamencie dowodów na to, że starych ludzi cechowała odwaga, otwartość na zmiany i podejmowanie ryzyka, na przykład związanego z podróżą i zmianą miejsca zamieszkania. Oczywiście,

¹⁰ E. Kosowska, *Melancholia kresu*, [w:] *Starość jako wyobrażenie kulturowe*, red. A. Gomółka, M. Rygielska, Katowice 2013, s. 248.

podobnie jak dzisiaj, ludzi starszych nie omijały choroby i osłabienie wiekiem, ale było to uznawane za naturalną przypadłość, a nie rodzaj niepełnosprawności. W interesującej analizie biblijnego tekstu Daniela Szczygieł-Szumilewicz ukazuje pozytywny, niewyidealizowany wizerunek długowiecznego człowieka obdarzonego mądrością, wiedzą, szacunkiem, witalnością i radością życia¹¹.

W kulturze europejskiej wizerunek człowieka starego ulegał przemianom. W wieku XVI i XVII, jak podaje Carolin Kruger, starca uważano za balast i godną pożałowania postać, natomiast w epoce oświecenia starość uznano za fazę życia, która ma swoje prawa, co spowodowało zainteresowanie możliwościami przedłużania życia. W literaturze pojawiły się w tym czasie wątki afirmujące walory życia, mądrość i wartość ludzi starych. Podobnie pozytywne obrazy starości, czasem wyidealizowane, obecne były w XIX wieku. Szacunek należał się seniorom ze względu na ich szczególną rolę w wielopokoleniowej rodzinie, która gwarantowała ład i bezpieczeństwo. Szczególnie eksponowano takie cechy starości, jak: spokój, zadowolenie, życzliwość, wierność, przydatność dla rodziny¹².

Współczesny obraz starości, poprzez zmianę modelu kultury, w której dominującą rolę przejmują coraz młodsze pokolenia, odbiega od biblijnego i oświeceniowego. Antropolog Margaret Mead w pracy *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*¹³ przedstawiła trzy typy kulturowego współistnienia pokoleń, uwzględniające charakter dystansów międzypokoleniowych. Konserwatywny model kultury postfiguratywnej zakłada przekazywanie tradycji, wartości, kulturowych zachowań i ról społecznych młodszemu pokoleniu przez pokolenie rodziców i dziadków, którzy są autorytetami uosabiającymi niezmienną porządku świata i stabilności. Kulturę kofiguratywną charakteryzuje pokoleniowe współistnienie, rodzice zachowują swój autorytet, ale ich dzieci są otwarte na zmiany i potrafią lepiej niż rodzice interpretować nowe zjawiska kulturowe. Młode pokolenie nie naśladuje już bezwarunkowo swoich rodziców, ale staje się łącznikiem pomiędzy starą a nową rzeczywistością. Natomiast w kulturze prefiguratywnej ze względu na opóźnienie cywilizacyjne rodziców dominującą rolę przejmuje młode pokolenie. Rodzice uczą się od dzieci, czerpią z ich wiedzy, doświadczenia, korzystają z ich wzorów estetycznych i etycznych. Wydaje się, że współcześnie właśnie model ostatni stopniowo się urzeczywistnia, czemu sprzyja niezwykła dynamika rozwoju technologicznego, za którym coraz trudniej jest nadążyć pokoleniu rodziców i dziadków. Dzieci stają się przewodnikami dorosłych i starszych

¹¹ D. Szczygieł-Szumilewicz, *Starość w Biblii hebrajskiej*, [w:] *Starość jako wyobrażenie kulturowe*, red. A. Gomółka, M. Rygielska, Katowice 2013, s. 33-50.

¹² Zob. C. Krüger, *Zur Repräsentation des Alter(n)s im deutschen Sprichwort*, Frankfurt am Main 2009, s. 79. Za: M. Żyłko-Groele, „Každy wiek ma swoje radości”, czyli co o starości i starzeniu się mówią wyrażenia i przysłowia niemieckie, [w:] *Starość jako wyobrażenie...*, s. 94-95.

¹³ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 1978.

osób po skomplikowanym technicyzowanym świecie. Ludzie starsi często są nieufni w stosunku do nowych technologicznych rozwiązań, nie zawsze chcą zdobywać nowe kompetencje, co niesie potencjalne ryzyko psychospołecznego, kulturowego i cywilizacyjnego wykluczenia. Zagrożeniem związanym z modelem kultury prefiguratywnej jest konstruowanie nowych wzorców kulturowych bez odwoływania się do tradycyjnych wartości oraz konstruowanie społeczeństwa skoncentrowanego na teraźniejszości i przyszłości, pozbawione go pamięci o przeszłości. W postmodernistycznym świecie, jak zauważa Krystyna Pankowska, przeszłość staje się terenem wykluczonych, jest postrzegana jako przestrzeń ludzi starych, którzy stanowią niepotrzebny balast, są nieproduktywni i nieprzydatni w sensie ekonomicznym i politycznym. Jest to sytuacja stosunkowo nowa, bo jeszcze przed kilkudziesięciu laty starość była gloryfikowana ze względu na mądrość i doświadczenie, które się z nią wiązały. Autorka zwraca uwagę, że mimo obecności w literaturze wypowiedzi o doniosłym znaczeniu ludzi starych w społeczeństwie (ich roli w utrwalaniu wartości, norm i wzorów stosunków międzyludzkich) obserwuje się deprecjację starości i degradację pozycji ludzi starszych. Częściej, jej zdaniem, można spotkać się z negatywnym obrazem starości, co powoduje, że ludzie starsi nie chcąc pozostać w nieciekawej przeszłości, starają się na różne sposoby nadążyć za ciągle przyspieszającą przyszłością¹⁴.

Przed pokoleniem ludzi starszych pojawiają się dzisiaj trudne zadania. Jednym z nich jest konieczność adaptacji do zmieniających się warunków cywilizacyjnych, drugim zaś troska o ochronę dotychczasowego dorobku kulturowego i podejmowanie działań na rzecz jego trwania i przetrwania. Christopher Dawson podkreśla, że „kultura jest nazwą nadaną społecznej spuściznie człowieka – wszystkiemu, czego ludzie nauczyli się z przeszłości przez proces naśladownictwa, wychowania oraz nauki i wszystkiemu, co przekazali w ten sam sposób swym potomkom i spadkobiercom”¹⁵.

Działania transgresyjne seniorów

W procesie rozwoju człowiek nieustannie poszerza własne możliwości, które zostały określone przez naturę, tradycje kulturowe, społeczeństwo i historię. Działania, w ramach których człowiek świadomie przekracza materialne, społeczne i symboliczne granice, Józef Koźielecki nazywa transgresją. Tego typu aktywność ludzka pozwala przekształcać rzeczywistość, w jej wyniku powstają nowe odkrycia i wynalazki, dzieła sztuki, nowe struktury społeczne i polityczne. Wykraczanie poza granice sprzyja

¹⁴ K. Pankowska, *Kultura – sztuka – edukacja w świecie zmian. Refleksje antropologiczno-pedagogiczne*, Warszawa 2013, s. 146-148.

¹⁵ Ch. Dawson, *Istota kultury*, [w:] *Człowiek – wychowanie – kultura. Wybór tekstów*, red. F. Adamski, Kraków 1993, s. 52.

poszerzaniu świata¹⁶. Transgresja przez współczesną psychologię rozumiana jest jako rozwój i zmiana, wykraczanie poza to, co sprawdzone i typowe. Zdolność do transgresji pozwala na podejmowanie nowych wyzwań, przekraczanie tego, co znane, ukierunkowuje na rozwój osobisty i angażuje w życiowo ważne sprawy¹⁷.

Kultura, w której uczestniczy człowiek, wpływa na kształtowanie się jego osobowości i stylów zachowania, formułowanie celów oraz przyswajanie wartości. Istnieje wiele jej definicji, współcześnie dominuje tendencja do traktowania jej w sposób antropologiczny, pozbawiony wartościowania¹⁸. Według Józefa Kozielskiego kultura to zobiektywizowany, ponadindywidualny i względnie trwałe system wytworów materialnych i symbolicznych, które stanowią nośniki wspólnych wartości oraz znaczeń, zakorzenionych w środowisku społecznym¹⁹. Stanowi ona „dom” człowieka²⁰. Uczestnictwo w kulturze współczesnej, zwłaszcza audiowizualnej i medialnej, wymaga od starszych jej użytkowników transgresji i ekspansji intelektualnej. Człowiek starszy musi przekraczać fizyczne i intelektualne ograniczenia, zdobywać nowe umiejętności i wiedzę, które nie tylko poprawiają jakość życia, ale umożliwiają również poszerzanie własnej przestrzeni życiowej. W tym okresie życia konieczne jest dokonywanie inkluzji polegającej na włączaniu do własnych zachowań nowych działań i kompetencji warunkowanych przez technologiczny rozwój, poszerzanie wiedzy o zmieniającym się świecie, umiejętne łączenie przeszłości z przyszłością. W późnej dorosłości człowiek może dokonywać transgresji ekspansywnej, która jest ukierunkowana zarówno na świat zewnętrzny, jak i wewnętrzny. Określone okoliczności zmuszają do rozwijania zdolności lub zwalczania słabości, do przekraczania własnego Ja. Badania naukowe oraz potoczne obserwacje, jak podaje Kozielski, wykazują, że ekspansja skierowana na własne Ja daje zazwyczaj dobre wyniki. Konstruowanie Ja możliwego tworzy pozytywny obraz świata i własnego w nim miejsca, wzmacnia poczucie własnej wartości i wiarę w lepszą przyszłość. Ludzie, którzy systematycznie pracują nad sobą, potrafią zmienić swoje potencjalne Ja w Ja realne, co korzystnie wpływa na osobowość. Przekraczanie granicy pomiędzy światem możliwym a realnym nie jest łatwym zadaniem, wymaga wyobraźni, zdolności antycypacyjnego myślenia i odwagi, jest rodzajem przygody²¹.

Historia życia człowieka dzieli się na dwie jednostki biograficzne – rozdziały i epizody. Rozdziały pełnią strategiczną rolę w biografii i składają się z małych, codziennych

¹⁶ J. Kozielski, *Transgresja i kultura*, Warszawa 2002, s. 43.

¹⁷ P.K. Oleś, *Psychologia człowieka dorosłego*, Warszawa 2012, s. 251.

¹⁸ K. Olbrycht, *Dyskusja wokół pojęć upowszechniania kultury i edukacji kulturalnej*, [w:] *Upowszechnianie kultury – wyzwaniem dla edukacji kulturalnej*, red. K. Olbrycht, E. Konieczna, J. Skutnik, Toruń, 2008, s. 28.

¹⁹ J. Kozielski, *op. cit.*, s. 19.

²⁰ *Ibidem* s. 36.

²¹ *Ibidem*, s. 82-87.

epizodów, dzielą się na rozdziały adaptacyjne i transgresyjne. W pierwszych dominują powtarzalne i nawykowe działania ochronne, skoncentrowane na codziennych celach życiowych. Rozdziały transgresyjne ukierunkowane są na „przekraczanie granic materialnych, symbolicznych i socjentalnych”²². Działania w ramach rozdziałów transgresyjnych odgrywają ważną rolę w życiu twórców kultury, bo w czasie ich trwania rodzą się dzieła kultury. Badania zależności pomiędzy twórczą produktywnością a wiekiem wykazały, że człowiek w wieku 60 lat jest na ogół bardziej produktywny niż dwudziestolatek. Oczywiście istnieją indywidualne różnice pomiędzy poszczególnymi jednostkami uwarunkowane dyscypliną i rodzajem uprawianej aktywności. Szczyt twórczej produktywności w matematyce czy liryce objawia się najczęściej w wieku młodszym niż na przykład produktywność w humanistyce²³.

Człowiek jest zmuszony do myślenia i działania w świecie możliwości i potencji, a umiejętne wykorzystanie tego świata (również wirtualnego) zapewni mu przetrwanie i rozwój²⁴. Aktywne korzystanie z nowych technologii i mediów jest w dzisiejszym świecie istotnym działaniem transgresyjnym dla wielu starszych osób, działaniem, które może zapobiegać społecznemu i kulturowemu wykluczeniu. Adaptacja do zmieniających się warunków społecznych, ekonomicznych i kulturowych jest jedną z podstawowych umiejętności człowieka w zmieniającym się świecie, bo trudno na obecnym etapie rozwoju społeczeństwa informacyjnego wyobrazić sobie uczestnictwo w życiu kulturalnym, społecznym, zawodowym bez korzystania z mediów elektronicznych. Według najnowszych badań zamieszczonych w opracowaniu *Praktyki kulturalne Polaków* niekorzystanie z komputera jest silnie powiązane z wiekiem – im starsi respondenci, tym większe prawdopodobieństwo, że nie korzystają z komputerów. Podstawowym powodem niekorzystania z komputera przez osoby starsze jest, jak pokazują wyniki badań, nieumiejętność jego obsługi wynikająca z generacyjnej przynależności²⁵. Aby zapobiec wykluczeniu cyfrowemu polskich seniorów, konieczne jest objęcie edukacją pozaformalną i nieformalną osób w wieku starszym, które należą do grona jednostek zagrożonych wykluczeniem cyfrowym²⁶.

Na nadrzędną rolę kultury w kształtowaniu i funkcjonowaniu ludzkiego umysłu wskazuje Jerome Bruner, przekonując, że uczenie się i myślenie zawsze sytuują się

²² *Ibidem*, s. 233.

²³ *Ibidem*, s. 234.

²⁴ *Ibidem*, s. 86-88.

²⁵ M. Krajewski, *Kompetencje kulturowe Polaków*, [w:] *Praktyki kulturalne Polaków*, red. R. Drodowski, B. Fatyga, M. Filiciak, M. Krajewski, T. Szlendak, Toruń 2014, s. 388.

²⁶ Ł. Tomczyk, *Pomiędzy działaniami andragogicznymi a pedagogiką szkolną. Pozaformalna edukacja seniorów w obszarze nowych mediów*, [w:] *Společenské, kulturní a vzdělávací aspekty fenoménu aktivního stárnutí. Aktívna starosť v perspektívie spoločno kulturowo-edukacyjnej*, red. Š. Chudý, Ł. Tomczyk, Olomouc–Kraków 2015, s. 125.

w środowisku kulturowym i zależne są od stopnia wykorzystania jego zasobów²⁷. W koncepcji kulturalizmu Brunera znaczącą funkcję pełni edukacja, która stanowi „podstawowe ucieleśnienie życia w kulturze, a nie jedynie przygotowanie do niego”²⁸. „Kulturowe wzbogacenie” polega na umożliwieniu rozwinięcia tego, co już się posiada, czynnikiem zaś, który umożliwia rozwój i zestraja umysł jest dla Brunera kultura.

Oswajanie starości przez ludzi długiego trwania

W utrwalaniu transgresji kulturowych – odkryć, wynalazków, utworów artystycznych – niebagatelne znaczenie ma proces kulturyzacji jednostki. W trakcie edukacji ludzie zdobywają wiedzę deklaratywną (*wiem, co*) oraz umiejętności proceduralne (*wiem, jak*), które, zdaniem Kozielskiego, są w naszych czasach ważniejsze. W procesie kulturyzacji utrwalane są wytwory materialne i symboliczne oraz zapewniona zostaje ciągłość i nieprzypadkowość dorobku cywilizacyjnego. Trwanie dóbr kultury zależy od ich ochrony i przechowywania, a działania na rzecz przetrwania dorobku kulturowego są moralnym i obywatelskim obowiązkiem, świadczącym o odpowiedzialności człowieka za dobrostan odległych pokoleń. Ludzi, którzy pracują na rzecz przetrwania oraz wzrostu dorobku materialnego i społecznego, Kozielski nazywa ludźmi „długiego trwania”; są to przede wszystkim twórcy, strażnicy i nauczyciele kultury. Kultura rozwija się w długim trwaniu, dlatego potrzebni są ludzie, którzy będą pracować na rzecz kultury, bo „gra o jej przetrwanie jest przedłużeniem gry o przetrwanie człowieka”²⁹.

Przykładem człowieka „długiego trwania” jest poetka Julia Hartwig (ur. 1921). Cechą jej twórczości jest empatia i partycypacja w traumatycznym i egzystencjalnym doświadczeniu drugiego człowieka. Jak zauważa Zdzisława Mokranowska, znaleźć w niej można utwory o wieku dojrzałym, o starości i umieraniu, które pozbawione są uprzedzeń i przesądów. W poezji Julii Hartwig często pojawia się spojrzenie w przeszłość, stanowiące namysł nad przemijaniem i elegijną refleksję nad biografią poetów, pisarzy, malarzy, muzyków, przyjaciół i znajomych, którzy odeszli. Temat starości i odchodzenia pojawia się w tomach *Czułość* (1992), *Zobaczone* (1999), *Nie ma odpowiedzi* (2001), *Jasne niejasne* (2009), *Gorzkie żale* (2011). Pogodne wiersze, zamiast pogoni za młodością, goryczą i sarkazmem, opowiadają o godzeniu się ze starością, nie ma w nich pesymistycznych nastrojów, a raczej pochwała istnienia, emanuje z nich mądrość człowieka, który pogodził się z własnym odchodzeniem. Konstruowany przez Julię Hartwig obraz starego człowieka wiąże się z pytaniami o sens życia i śmierci i stanowi refleksję

²⁷ J. Bruner, *Kultura edukacji*, Kraków 2006, s. 17.

²⁸ *Ibidem*, s. 29.

²⁹ J. Kozielski, *op. cit.*, s. 222-225.

nad przemijaniem. Poetka oswaja czytelnika ze starością, tworzy jej toposy, w których starzec jest archetypem Starego Mędrca dziedziczącego wiedzę pokoleń³⁰.

Lektura książek tworzonych przez dojrzałych ludzi, dla których wielką wartością jest samorozwój, czy czas spędzony na rozmowie z bliską osobą, stanowi ważny element procesu oswajania starości i adaptowania się do niej. W artykule zatytułowanym *Dobre słowo bez recepty* Małgorzata Bortliczek dokonuje przeglądu wybranych biografii oraz sag rodzinnych, których autorami są znani twórcy kultury, głównie aktorzy (między innymi Krystyna Janda, Beata Tyszkiewicz, Magdalena Zawadzka, Jerzy Stuhr, Jan Twardowski). „Książki-tabletki”, jak nazywa je autorka szkicu, zawierają wiele słów „pouczających, wyważonych i szlachetnych, które koją smutek i ból”³¹. Wybór lektur i cytatów z nich pochodzących dotyczy określonych wartości społecznych: miłości, rodziny, przyjaźni. Pouczająca książka biograficzna, autobiograficzna, saga rodzinna lub książka niby-biograficzna spełnia ważną funkcję terapeutyczną, może leczyć, uzdrawiać i uodparniać.

Książka może być panaceum na rozterki i lęki. Trzeba ją wtedy stosować regularnie i systematycznie, indywidualnie dobierając dawkę dzienną. Mądre książki powinniśmy czytać regularnie w trosce o spokój i harmonię; tak jak regularnie przyjmujemy leki zaordynowane przez doktora, aby odzyskać czy podreperować kondycję³².

Małgorzata Bortliczek wskazuje na adresowane szczególnie do czytelników-seniorów takie lektury, w których przez pryzmat języka kreowany jest pozytywny obraz świata traktowany jako jeden z podstawowych składników terapii dobrym słowem. Odbiorcy polecanych książek znajdują w nich wyważony optymizm, dystygowany humor i dojrzałą mądrość³³.

Również kino i jego historię tworzą „ludzie długiego trwania”. Wielu z nich dożywa sędziwego wieku, jak Michelangelo Antonioni, który zmarł, mając 94 lata, czy Ingmar Bergman – żył 89 lat. Często mimo zaawansowanego wieku twórcy kina nadal pracują tak, jak Andrzej Wajda (ur. 1926), Clint Eastwood (ur. 1930), Roman Polański (ur. 1933), Woody Allen (ur. 1935). Krótkometrażowy film *Starzec z Restelo*

³⁰ Z. Mokranowska, *Metafory starości. Czytając wiersze Julii Hartwig*, [w:] *Starość jako wyobrażenie kulturowe...*, s. 174-195.

³¹ M. Bortliczek, *Dobre słowo bez recepty*, [w:] *Společenské, kulturní...*, s. 129. Rekomendowane „książki-tabletki” to: K. Janda, *Różowe tabletki na uspokojenie*, Warszawa 2003; A. i K. Łapiczy, *Łapa w łapę. Z Andrzejem Łapickim rozmawia Kamila Łapicka*, Warszawa 2012; B. Pawlikowska, *Planeta dobrych myśli*, Warszawa, 2013; K. Sienkiewicz, *Cacko*, Warszawa 2013; J. Stuhr, *Stuhrowie. Historie rodzinne*, Kraków 2009; J. Twardowski (ksiądz), *Autobiografia. Myśli nie tylko o sobie*, t. 2, *Czas coraz prędszy 1959-2006*, oprac. A. Iwanowska, Kraków 2007; B. Tyszkiewicz, *Kocha, lubi i żartuje...*, Białyłystok 2006; M. Zawadzka, *Gustaw i ja*, Warszawa 2011.

³² *Ibidem*, s. 134.

³³ *Ibidem*, s. 134-135.

portugalskiego reżysera Manoela de Oliveira³⁴ (ur. 1908) wszedł na ekrany w dniu jego sto szóstych urodzin. Nikogo nie dziwi dzisiaj obecność na ekranach aktorów po siedemdziesiątym czy osiemdziesiątym roku życia. Sztandarowym przykładem jest Danuta Szaflarska (ur. 1915), która, w ważnych filmach o starości – *Pora umierać* (reż. Dorota Kędzierzawska, 2007) oraz *Jeszcze nie wieczór* (reż. Jacek Bławut, 2008) – stworzyła wielkie kreacje aktorskie.

Doświadczanie starości jest dla wielu osób, również dla „ludzi długiego trwania”, trudnym i bolesnym życiowym wyzwaniem. Kazimierz Kutz, 85-letni reżyser filmowy w wywiadzie udzielonym tygodnikowi „Newsweek” gorzko wypowiada się o swoim zmaganiu się ze starością – „paskudnym dziadzienu”. Nazywa ten etap „dezintegracją negatywną”, w czasie której „człowiek podąża od upadku do upadku”. Jego zdaniem ten trudny okres wymaga oswojenia i jak mówi:

Starości trzeba się uczyć. Przeżywa się ją tak intensywnie jak młodość, tylko à rebours. W młodości i starości wciąż trzeba zdobywać nowe umiejętności. Tyle że w młodości człowiek gna do przodu, a w starości walczy, żeby nie cofać się za bardzo. W młodości wszystko jest nadzieją, w starości lękiem. Ale jedyny sposób, by tę starość dało się skonsumować, to uczyć się jej mądrze i z pokorą³⁵.

Przykłady pozytywnego starzenia się przytaczają Ewa Wilk i Paweł Walewski. W artykule *Kiedy zaczyna się starość*, opisują przykłady pozytywnego starzenia się. Przywołane postaci to nad wyraz aktywne, powszechnie podziwiane osoby, które prowadzą intensywny tryb życia i podejmują trudne wyzwania, jak wspomniana już aktorka Danuta Szaflarska, Aleksander Doba (ur. 1943) – emerytowany inżynier, który w wieku 67 lat samotnie przepłynął kajakiem Atlantyk³⁶, Wirginia Szmyt – 75-letnia didżejka, czy Jerzy Królewicki, który w wieku 82 lat został studentem fizyki i astronomii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika³⁷. Osoby takie obdarzone świadomością bycia przykładem i wzorem do naśladowania mogą zachęcić innych do podjęcia aktywności na emeryturze. Pełniąc funkcję wiarygodnych i autentycznych w działaniu „pozytywnych innych”, wskazywanych jako przykład i wzór do naśladowania, mają siłę oddziaływania na ludzi. Ich bezpośrednia lub zapośredniczona przez media lub sztukę obecność staje

³⁴ Portugalski reżyser zmarł 2 kwietnia 2015 r., był najstarszym w historii twórcą filmów, zadebiutował w 1931 r., ale największe sukcesy odnosił po 70. roku życia.

³⁵ *Czy siedzi przed panią dziad? z Kazimierzem Kutzem rozmawia Aleksandra Pawlicka*, „Newsweek” 2014, nr 49, s. 18.

³⁶ Aleksander Doba zwyciężył w plebiscycie czytelników „National Geographic” i otrzymał tytuł Podróżnika Roku 2015. Jako pierwszy człowiek w historii przepłynął Atlantyk wyłącznie za pomocą swoich mięśni w specjalnie zaprojektowanym kajaku. Wyruszył z Portugalii (5.10.2013), a swoją drogę zakończył na Florydzie (14.04.2014). Podróż, podczas której pokonał 4,5 tysiąca mil morskich, zajęła mu ponad pół roku. Była to druga jego wyprawa przez ocean. Pierwsza odbyła się w 2010 r. <http://tvnmeteo.tvn24.pl/informacje-pogoda/ciekawostki,49/aleksander-doba-podrozniem-roku,157658,1,0.html> [dostęp: 12.02.2015].

³⁷ E. Wilk, P. Walewski, *Kiedy zaczyna się starość*, „Polityka” 2014, nr 33 (2971), s. 19.

się „elementem obrazu świata, pomocą w jego rozumieniu, w uczeniu się”³⁸ – pisze Katarzyna Olbrycht. Siła przykładu może stanowić istotny czynnik w uczeniu się starości i oswajaniu z nią. Osoba będąca przykładem ukazuje możliwość podejmowania działania, czy sposobu życia w określonych warunkach, inspirowanie do refleksji nad własnym życiem, zachęca i motywuje do podjęcia próby podobnego działania mimo piętrzących się trudności, uwiarygodniając swoje deklaracje przez działania rozgrywające się w czasie³⁹. Działanie poprzez przykład, który promieniuje na innych, wyzwalać ukryty lub uśpiony w ludziach potencjał, może przyjmując formę kuli śnieżnej i porwać kolejne osoby, a „świadomość, że zawsze jest się dla kogoś drugiego jakimś przykładem – dobrym lub złym – powinna wywoływać poczucie odpowiedzialności za to, jakim jest się przykładem”⁴⁰. O dynamice rozwoju człowieka decydują jego interakcje ze środowiskiem, a obecność wzorców staje się materiałem do modelowania zmian. Cenione społecznie wzorce w przypadku, kiedy jednostka jest w stanie je rozpoznać, przyczyniają się do stymulowania rozwoju i niosą korzyści adaptacyjne, interpersonalne i moralne, dają motywację do dokonywania zmian, otwartość na nowe doświadczenia i chęć na ich przepracowywanie⁴¹.

Wyniki badań psychologicznych pokazują, że za najbardziej nieszczęśliwy okres swojego życia ludzie uważają starość (po 70. roku życia), najszczęśliwszy czas to dzieciństwo (do 12. roku życia) i wczesna dorosłość (20-29 lat)⁴². Kontakt z wytworami kultury i doświadczeniami tych, którzy starość oswoili może stanowić potencjalne, aczkolwiek niewystarczające, działanie adaptacyjne i edukacyjne, pozwalające na przygotowanie do starości. „Kultura jest rodzajem wehikułu, którym ludzie podróżują i dzięki temu są zdolni pojąć, czym jest świat i kim jest *homo sapiens* – zauważył Edward E. Sampson⁴³. Kontakt z wytworami kultury i doświadczeniami tych, którzy starość oswoili, może stanowić potencjalne, aczkolwiek niewystarczające, działanie adaptacyjne i edukacyjne, pozwalające na przygotowanie do starości, uważa Ewa Kosowska. Dla wielu ludzi, niezależnie od wieku, jest to wciąż problem marginalny i nieefektywny, ale wymagający długotrwałego kształtowania odpowiednich postaw emocjonalnych i intelektualnych. Należy nauczyć ludzi uznawania starości za wartość egzystencjalną i kulturową, co jest szczególnie ważne dla idei godności ludzkiej i budowania więzi międzypokoleniowych. Zdaniem Kosowskiej nie wystarczą programy socjalne, potrzebna jest znacząca zmiana

³⁸ K. Olbrycht, *O roli przykładu, wzoru, autorytetu i mistrza w wychowaniu osobowym*, Toruń 2007, s. 173.

³⁹ *Ibidem*, s. 173-175.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 198.

⁴¹ K.P. Oleś, *op. cit.*, s. 249.

⁴² Por. J. Heckhausen, *Adaptation and resilience in midlife*, [w:] *Handbook of Midlife Development*, red. M.E. Lachman, New York 2001, s. 345-394, za K.P. Oleś, *op. cit.*, s. 289.

⁴³ Cyt. za J. Kozielski, *op. cit.*, s. 24.

w programie kultury i w systemach aksjologicznych europejskich kultur narodowych i środowiskowych, która pozwoli na niezależną od wieku i kondycji psychofizycznej samorealizację każdego człowieka⁴⁴.

Tradycyjna kultura nie brała pod uwagę tworzenia odrębnego programu dla starszych ludzi, którzy rzadko dożywali sędziwego wieku. Dzisiaj, dzięki rozwojowi medycyny i znacznemu wydłużeniu życia, konieczne jest podjęcie określonych działań i zaproponowanie ludziom, którzy przechodzą na emeryturę, konkretnych celów. Współczesna kultura proponuje jednostce określony program na kolejne etapy życia, obejmujący edukację szkolną, zdobycie zawodu, założenie rodziny, wychowanie dzieci, karierę zawodową i przejście na emeryturę. Człowiek starszy natomiast musi sam opracować swój program na kolejne lata życia⁴⁵. Dla wielu ludzi jest to zbyt duży wysiłek, z którym nie są w stanie sobie poradzić. Wycofują się z aktywności, żyją w odosobnieniu z lepszymi lub gorszymi wspomnieniami, rzadko tworzą naturalne grupy, bo ich środowisko, ze względu na wiek, jest zdziesiątkowane. Oczywiście są i tacy, którzy realizują swe plany i marzenia z wcześniejszego okresu życia, ale wszyscy potrzebują wsparcia. Kultura jako zespół idei, zachowań, przedmiotów i wartości powinna oferować mechanizmy osławiające z akceptacją własnej słabości i zbliżającego się kresu życia. Potrzebne są określone rozwiązania systemowe i instytucjonalne, które umożliwią przygotowanie się do starości i jej akceptację⁴⁶ oraz pomogą w zmaganiu się z nowymi wyzwaniami, jakie stawia przed starszym człowiekiem dynamicznie rozwijający się świat⁴⁷.

Zakończenie

Aktywność ludzi starszych od lat 60. XX wieku znajduje się w sferze zainteresowań i zabiegów polityki społecznej, edukacyjnej i kulturalnej państw. W ostatnich latach również w Polsce sukcesywnie wzrasta zainteresowanie potrzebami społecznymi i ekonomicznymi starzejącego się społeczeństwa. Seniorzy stają się pożądanymi klientami, „świadczeniobiorcami” o określonych oczekiwaniach. Liczne podmioty gospodarcze skupiają się na rozwijającym się rynku usług kierowanych do osób starszych. W tekstach publicystycznych można spotkać się z pojęciami „gospodarka senioralna” lub „srebrna

⁴⁴ E. Kosowska, *Melancholia kresu*, [w:] *Starość jako wyobrażenie kulturowe...*, s. 248-249.

⁴⁵ W latach 70. XX w. pedagog Aleksander Kamiński zwracał uwagę na konieczność wychowania do starości i przygotowania do niej. Wychowanie do starości, według koncepcji Kamińskiego, polega przede wszystkim na wspieraniu ludzi w nabywaniu zainteresowań i aspiracji, kształceniu takich umiejętności i przyzwyczajzeń, które będą sprzyjać aktywności i wydłużaniu młodości. Zob. A. Kamiński, *Wychowanie do starości jako czynnik adaptacji ludzi starszych do nowoczesnego społeczeństwa*, [w:] A. Kamiński, *Studia i szkice pedagogiczne*, Warszawa 1978, s. 359.

⁴⁶ E. Kosowska, *Melancholia kresu*, [w:] *Starość jako wyobrażenie kulturowe...*, s. 245-247.

⁴⁷ Zob. J. Semków, *Późna dorosłość wobec perspektywy wydłużonego trwania w świecie coraz nowszych wyzwań*, [w:] *Edukacyjne, kulturowe i społeczne...*

gospodarka⁴⁸. Osobami starszymi interesuje się przemysł budowlany (mieszkania w osiedlach dla seniorów), medyczny (medyczne pakiety dla seniora), farmaceutyczny (suplementy diety), turystyczny (zniżki na wyjazdy turystyczne poza sezonem).

Coraz bogatsza jest również oferta kulturalna kierowana do tej grupy wiekowej. Kluby seniora, stowarzyszenia emerytów czy Uniwersytety Trzeciego Wieku są nie tylko miejscem spotkań towarzyskich, ale okazją do udziału w zajęciach twórczych, kursach komputerowych, językowych czy zajęciach fizycznych. Wszystkie te inicjatywy mają na celu zapewnienie seniorom możliwości samorealizacji i aktywnego wypełnienia czasu wolnego. Kultura Dostępna to program, który powstał w 2015 roku z inicjatywy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Stanowi on próbę systemowego rozwiązania na rzecz niwelowania barier kompetencyjnych i finansowych dla grup szczególnie narażonych na wykluczenie. Celem programu jest intensyfikacja i poszerzanie inicjatyw umożliwiających dostęp do kultury oraz uświadamiających potrzebę uczestnictwa w niej osobom, które z powodów zdrowotnych, materialnych, wiekowych oraz związanych z miejscem zamieszkania mają ograniczony dostęp do kultury. W działania zaangażowane są podległe ministerstwu instytucje oraz samorządowe instytucje kultury. Ponadinstytucjonalna i międzysektorowa współpraca zakłada tworzenie ogólnokrajowej sieci partnerów, działających na rzecz udostępniania dóbr kultury i informacji o tanich i darmowych wydarzeniach kulturalnych. Do informacji o bezpłatnych i niedrogich ofertach kulturalnych można dotrzeć za pośrednictwem serwisu internetowego⁴⁹ oraz w formie tradycyjnej przez sieć partnerów i lokalnych aktywistów. Celem kampanii informacyjnej jest dotarcie do szerokiego grona odbiorców i zmiana postawy społeczeństwa wobec kultury⁵⁰. Program zakłada również specjalną kampanię skierowaną do seniorów – Kultura Dostępna dla Seniorów pod nazwą *Pierwszy weekend jesieni, weekendem seniora z kulturą* – w której osoby powyżej 60. roku życia mogą bezpłatnie lub za niewielką opłatą skorzystać z oferty instytucji kulturalnych, takich jak: darmowe wejścia na imprezy kulturalne, spotkania, wykłady, warsztaty i wycieczki z przewodnikami. Celem kampanii jest zachęcenie starszych odbiorców do aktywnego uczestnictwa w kulturze przez wykorzystanie oferty dostępnej w ich miejscu zamieszkania⁵¹. Medium ułatwiającym kontakt z kulturą i informacją jest Internet, więc program realizowany przez MKiDN obejmuje również materiały udostępniane w sieci przez Narodowy Instytut Audiowizualny. Program Kultura Dostępna w Internecie poszerza dostęp do kultury dla osób, które z różnych powodów nie mają możliwości osobistego w niej

⁴⁸ Zob. U. Szyperka, *Srebrne tsunami*, „Polityka” 2015, nr 5(2994), s. 34.

⁴⁹ <http://kulturadostepna.pl/> [dostęp: 13.07.2015].

⁵⁰ <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/kultura-dostepna.php> [dostęp: 13.07.2015].

⁵¹ <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/kultura-dostepna/kultura-dostepna-dla-seniorow.php> [dostęp: 13.07.2015].

uczestnictwa. Propozycja ta pozwala na legalne i bezpłatne uczestnictwo w wybranych wydarzeniach kulturalnych⁵², wzbogaca kulturowo, jak również zapobiega wykluczeniu psychospołecznemu i cywilizacyjnemu osób starszych.

SENIOR W KULTURZE – KULTURA DLA SENIORA. O KULTUROWYM WZBOGACANIU CZŁOWIEKA STARSZEGO

STRESZCZENIE: Wraz ze wzrostem średniej długości życia, coraz więcej uwagi poświęca się refleksjom na temat znaczenia i celów życia w okresie późnej dorosłości. Rozważania zawarte w artykule dotyczą problemu adaptacji do starości i uznania jej za wartość egzystencjalną i kulturową. Autorka przedstawia kulturowe wizerunki starości i wzory budowania międzypokoleniowych więzi oraz ukazuje modele starości prezentowane przez twórców kultury (poetów, pisarzy, filmowców). Zgodnie z przyjętym założeniem wiele starszych osób pragnie utrzymywać i rozwijać swą aktywność, co umożliwi im udział w rozmaitych programach artystycznych i kulturalnych. Korzystanie z oferty kulturalnej poprawia jakość życia starszych osób i pozwala zapobiec samotności i izolacji społecznej oraz ułatwia adaptację do starości.

SŁOWA KLUCZOWE: kultura, wzbogacanie kulturowe, starość, adaptacja do starości.

SENIOR IN CULTURE – CULTURE FOR SENIOR. CULTURAL ENRICHMENT OF ELDERLY PEOPLE

SUMMARY: As life expectancy increases, more attention is being given to the meaning and purpose of later life. This article focuses on the process of adaptation towards old age and recognition of old age as existential and cultural value. The author presents the images of old age in the culture and patterns of building intergenerational bonds. She discusses models of aging presented by artists (poets, writers, filmmakers). The author tries to substantiate a thesis that most older adults want to stimulate their minds and creativity; participating in arts and cultural programs is one way to do this. The participation of the elderly persons in cultural offer improves their quality of life, reduces feelings of loneliness and social isolation and helps to adapt to old age.

KEYWORDS: culture, cultural enrichment, old age, adaptation towards old age.

⁵² W zasobach Narodowego Instytutu Audiowizualnego znajduje się 7,5 tys. materiałów audiowizualnych, a do końca roku 2015 będzie ich 15 tys. Dotyczą one różnych dziedzin sztuki i są przeznaczone dla różnych grup wiekowych. W ofercie są koncerty, audycje radiowe, spektakle teatralne i operowe, filmy animowane, dokumentalne i fabularne, <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/kultura-dostepna/kultura-dostepna-w-internecie.php> [dostęp: 13.07.2015].